

XII. YÜZYILDA BİZANS-PİSA İLİŞKİLERİ BYZANTINE-PISA RELATIONS IN THE 12th CENTURY

Hüseyin Ömer ÖZDEMİR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 6 Mayıs 2024

Kabul: 8 Haziran 2024

Article Info

Received: May, 6, 2024

Accepted: June, 8, 2024

Öz

Bizans İmparatorluğu bilhassa II. Basileios'un ölümünden sonra büyük bir buhrana sürüklenmiştir. Siyasal ve ekonomik bozulmayı beraberinde getiren bu buhran şüphesiz askeriye de sirayet etmiştir. Öte yandan müteakip süreçte başa geçen Komnenos Hanedanı temsilcileri imparatorluğun denizdeki güçsüzlüğünü gidermek adına İtalyan Deniz Cumhuriyetleri ile uzlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu minvalde önce dönemin en güçlü donanmasına sahip olan Venedik daha sonra ise çalışmanın merkezinde bulunan Pisa ile ticaret anlaşmaları imzalamışlardır.

Bizans-Pisa ilişkileri oldukça gergin başlamıştır. Haçlılara destek vermek amacıyla doğuya yelken açan mezkûr kentin rotası üzerindeki Bizans adalarını yağmalaması bir dizi çatışmaya sebebiyet vermiştir. Takip eden süreçte Pisa'nın Levant'taki Latinlerle iş birliği yapması tansiyonu daha da yükseltmiştir. Ancak Doğu Akdeniz'deki Latin hâkimiyetinin istikrarsızlığı ve Bizans'ın zengin pazarları kaçınılmaz olarak tarafları bir araya getirmiştir. İmparatorluk Pisa'nın donanmasından faydalanarak denizlerdeki gücünü arttırmak ve Venedik'in kendi sularındaki ticarî üstünlüğünü kırmak istemiştir. Cumhuriyet ise vergi indirimlerinden faydalanarak Bizans'ın oldukça kârlı pazarlarına entegre olmayı amaçlamıştır. Ekonomik ve siyasî çıkarların iç içe girdiği bu durum Aleksios Komnenos döneminde başlayıp İstanbul'un zaptıyla son bulacak olan IV. Haçlı Seferine kadar devam etmiştir. Pek çok çağdaş tanık ve arşiv belgesinin ışığında kaleme alınan bu makalede taraflar arasındaki ilişkiler altı çizilen malî ve siyasî kıstaslar çerçevesinde incelenmiş ve varılan sonuçlar tafsilatlı bir şekilde aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans İmparatorluğu, Pisa, Haçlı Seferleri, Ticaret, İmtiyaz

Abstract

The Byzantine Empire dragged into a great crisis, especially after the death of Basil II. This crisis, which brought about political and economic deterioration, undoubtedly spread to the military. Meanwhile, the representatives of the Comnenus dynasty, who came to power in the following period, sought to reconcile with the

* Dr.; tarhcomer@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-0521-8987; İstanbul-Türkiye.

Italian maritime republics to eliminate empire's naval weakness. In this respect, they signed trade agreements with Venice, which had the strongest navy of the period, and then with Pisa, which is at the center of the study. Byzantine-Pisa relations started quite tense. Sailing to the east to support the Crusaders, the city's looting of the Byzantine islands on its route, caused a series of conflicts. In the following process, Pisa's collaboration with the Latins in the Levant further increased the tension. However, the instability of Latin domination in the Eastern Mediterranean and the rich markets of Byzantium inevitably brought the parties together. The empire wished to strengthen its naval power using Pisa's fleet and break Venice's commercial dominance in its waters. The republic, on the other hand, aimed to integrate into the high profitable markets of the Byzantium by taking advantage of tax reductions. This situation, where economic and political interests intertwined, continued from the time of Alexius Comnenus until the capture of Constantinople in the Fourth Crusade. Based on numerous contemporary witnesses and archival documents, this article examines the relations between the parties and presents the results in detail, focusing on financial and political criteria.

Keywords: Byzantine Empire, Pisa, Crusades, Trade, Privilege

Giriş

İtalya'nın batısındaki Toskana bölgesinde bulunan Pisa şehri, Arno Nehri'nin iki yakasında kurulmuştur. Evvelden sahil şeridinde çok yakın olduğu bilinen kent zaman içerisinde nehrin taşıdığı alüvyal toprakların kıyıyı doldurması sebebiyle günümüzde denizden yaklaşık 12 km içeridedir. Nehrin denizle buluştuğu arazinin bataklık halinde olması ise Pisa'yı korunaklı bir limandan mahrum bırakmıştır. Bu durum tıpkı Cenova örneğindeki gibi kenti saldırılara açık hale getirmiştir¹.

Pisa'nın Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini de bu şartlar altında değerlendirmek gerekmektedir. Başkente daha yakın olup Adriyatik'in korunaklı lagünlerinde ikamet eden Venediklilerin aksine, Pisa'nın imparatorluk ile ilişkisi yok denecek kadar azdır. Zira Iustinianus'un (527-565) büyük çaplı askerî girişimleri bir kenara bırakılırsa Bizans İmparatorluğu İtalya hâkimiyetini fiilen canlı tutmayı başaramamıştır. Neticesinde hem denizden hem de karadan istilaya açık olan mezkûr coğrafya Bizans idaresinden uzaklaşmıştır.

Pisa'nın erken dönemlerine ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Sınırlı sayıda kronik ve arşiv belgesinin günümüze ulaşması bir yana şehir sınırlar

¹ William Heywood, *A History of Pisa Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge 1921, s. 1; David Abulafia, *Büyük Deniz; Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 311-312; *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ing. çev. Marcus Nathan Adler, OUP, London 1907, s. 5.

boyunca başka devletlerin hegemonyası altında kalmıştır. Tartışmalı Lombard hâkimiyetini Charlemagne'ın (768-814) bölgedeki iktidarı takip etmiştir. Bu dönemde Kutsal Roma İmparatorluğu'na bağlı kişiler tarafından idare edilen kent X. asrın sonlarında üst yönetimin zayıflamasını takiben yerel yönetimden sorumlu asillerin idaresine geçmiştir. Böylece şehir daha özerk politikalar takip etmeye başlamıştır². Bu minvalde dikkat çeken en önemli hususlar ise Müslüman denizcilere karşı gerçekleştirilen deniz savaşları ve Sardinya Adası üzerindeki hâkimiyet mücadelesidir.

Batı Akdeniz'in en mühim uğrak noktalarından biri olan Sardinya nüfus yoğunluğu, tahıl kaynakları ve koyun sürülerinden mütevellit Pisa için cazibe merkezidir. Öyle ki kısa süre içerisinde mezkûr kent ile Cenova'nın köle ihtiyaçlarını karşıladığı bir sömürge halini almıştır. Dolayısıyla XII. asırda giderek zirvelere tırmanacak olan İtalyan kolonileşmesinin ilk adımlarını burada görmek mümkündür. Öte yandan bahse konu ada, Batı Akdeniz'deki Müslüman denizciler ile İtalyan donanmalarının karşı karşıya geldiği en önemli arenalardan biridir. Nitekim tarafların burada pek çok kez savaştığı ve Sardinya üzerindeki Müslüman hâkimiyetini sona erdiren Pisalıların, Hıristiyan dünyasında prestij sahibi oldukları bilinmektedir³.

Görüldüğü üzere Pisa'nın erken dönem faaliyetleri büyük oranda Batı Akdeniz ile sınırlanmış vaziyettedir. Bu durum şehrin coğrafyasıyla doğrudan bağlantılı olmakla beraber İslam donanmalarının Akdeniz'deki üstünlüğünün de bir tezahürüdür. Zira İtalya'nın batısında kurulmuş olan Pisa ve Cenova gibi deniz cumhuriyetlerinin İslam donanmalarını mağlup ederek Levant'a açılma fırsatı nadiren olmuştur. Bu da mezkûr kentlerin Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini asgari seviyede tutmuştur. Tarafların bir araya gelip uzun süreli münasebetler kurması ise ancak Akdeniz'in doğusu ile batısının buluşmasıyla mümkün olmuştur. Bu raddede de karşımıza Haçlı Seferleri çıkmaktadır.

İlk Münasebetler

Papa II. Urbanus'un 1095'teki Clermont Konsili'nde Doğulu Hıristiyan kardeşlerini durmak bilmeyen Türk ilerleyişinden korumak ve Kudüs'ü Müslüman hâkimiyetinden geri almak için çağrı yapması üzerine ilk Haçlı

² Heywood, 1921, s. 3-5; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s. 131, 144; Marco Tangheroni, "Trade and Navigation", *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, ed. David Abulafia, OUP, Oxford 2004, s. 127; Abulafia, 2012, s. 313-316.

³ Heywood, 1921, s. 15-25,26-44; Hilmar C. Krueger, "The Italian Cities and the Arabs before 1095", *A History of the Crusades I*, ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 51-53; Heyd, 2000, s. 131-133; Tangheroni, 2004, s. 128; John Julius Norwich, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, Vintage, New York 2007, s. 111-112; Abulafia, 2012, s. 313-314; Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2012 s. 71.

Seferi hazırlıkları başlamıştır. Bu minvalde Avrupa'nın farklı bölgelerinden yola koyulan pek çok lider Bizans topraklarından geçerek Levant'a ilerlemiştir⁴. Söz konusu kuvvetler tamamen karasal bir güçten müteşekkil olduğu için Pisa ve Cenova gibi kent devletlerinin Doğu Akdeniz'de yükselmesi bu dönemde mümkün olmuştur. Çünkü Haçlılar hem hedefledikleri egemenliği tesis etmek hem de bölgede kalıcı olabilmek için denizden gelecek yardıma muhtaçlardı. Aksi takdirde Avrupa'dan bu denli uzak bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamazdı. Bu minvalde yola koyulan ilk denizci kent Cenova oldu. Temmuz 1097'de 12 kadırga ile denize açılıp Antakya'nın zaptına yardımcı olan Cenovalılar şehir ele geçirildikten sonra vergiden muaf birer kilise, pazar yeri, çeşme ve 30 adet ev elde ettiler⁵. Müteakiben sahneye Pisa çıktı.

İleride Kudüs Patriği seçilecek olan Pisa Başpiskoposu Daimbert'in liderliğinde 120 gemiden müteşekkil bir donanma 1099 yazında Levant'a hareket etti. Mezkûr cumhuriyetin Bizans ile bilinen ilk teması da bu süreçte kaydedildi. Pisalılar güzergahları üzerinde bulunan Korfu, Kefalonya, Leukas ve Zakyntos adalarını yağmaladılar⁶. Aleksios Komnenos (1081-1118) gelişmelerden haberdar olduğunda imparatorluğun dört bir yanına haber göndererek savaş gemilerinin inşasını emretti. Akabinde deniz savaşlarının ustası olarak görülen Landulf'u donanmanın başına getirdi. Güneye ilerleyen Bizans donanması Pisalıları, Rodos Adası ile Patara açıklarındaki mevkiye yakaladı. Anna'nın aktarımına göre düzen içerisinde savaşan Pisalıları karşı Bizans kuvvetleri nizamdan yoksunlardı. Bu sebeple ilk saldırılar neticesiz kaldı. Ancak Eleemon isimli kontun başarılı teşebbüsleri sayesinde Pisalıların en güçlü üç gemisi ateşe verildi. Bu sayede üstünlük Bizans donanmasına

⁴ I. Haçlı Seferi fazlasıyla uzun bir konu olduğu için burada aktarılmayacaktır. Antakya'nın zaptına kadar olan kısım için bk. *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ing. çev. Rosalind Hill, Clarendon Press, Oxford 1979, s. 1-48; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ing. çev. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969, s. 57-99; William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 87-260; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2019, s. 83-180.

⁵ Heyd, 2000, s. 145-146; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018, s. 83.

⁶ Anna Comnena, *The Alexiad*, ing. çev. Elizabeth A. S. Dawes, Parentheses Publications, Cambridge 2000, s. 207; *Gesta Triumphalia Per Pisanos Facta*, *Rerum Italicarum Scriptores VI*, ed. L. A. Muratori, Bologna 1725, s. 99; Bernardi Marangonis, *Annales Pisani*, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover 1866, s. 239; Silvano Borsari, "Pisani a Bisanzio Nel XII Secolo", *Societa Storica Pisana*, Vol LX, 1991, s. 59-60; Catherine Otten-Froux, "Documents Inedits Sur Les Pisans En Romanie Aux XIII.-XIV. Siecles", *Les Italiens a Byzance; Edition et Presentation de Documents*, ed. M. Balard, A. Laiou ve C. Otten-Froux, Paris 1987, s. 155.

geçmiş oldu. Müteakiben meydana gelen büyük bir fırtına her iki tarafın gemilerini parçalamaya başladığı için Pisalılar savaş alanından çekildiler. Kıbrıs'a karşı gerçekleştirdikleri başarısız bir saldırı girişiminden sonra Lazkiye'ye yelken açtılar⁷. Böylece Bizans-Pisa münasebetleri resmen başlamış oldu.

Tarafların karşı karşıya geldiği bu dönem hakkında bilgi sağlayan kaynaklar oldukça sınırlıdır. Gelişmeleri detaylıca aktaran yegâne isim Aleksios'un kızı Anna Komnena'dır. Müellif başka hiçbir kaynakta bulunmayan veriler sunduğu için karşılıklı ilişkileri aydınlatmak adına ehemmiyet arz etmektedir. Öte yandan çalışmasını daha yakından mercek altına almakta fayda vardır. Zira kimi yerlerde yanlış bilgiler sunduğu barizdir. Örneğin eserinin ilgili kısmında Anna, Pisa'dan yola çıkan donanmanın 900 gemiden müteşekkil olduğunu belirtir⁸. Oysa Batılı kronikler onların 120 gemiyle denize açıldıkları hususunda hemfikirdiler⁹. Benzer bir hata kronolojide de göze çarpmaktadır. Anna detaylarıyla aktardığı gelişmeleri 1103 senesine tarihlendirmektedir. Oysa söz konusu çarpışmaların 1099 yılında gerçekleştiği ve Pisalıların kısa süre içerisinde Lazkiye'ye (Laodicia) giderek Bohemond ile iş birliği yaptıkları bilinmektedir¹⁰. Dolayısıyla mevcut kaynakları birbirleriyle karşılaştırarak incelemekte fayda vardır.

Kaynaklarda dikkat çekici başka hususlar da mevcuttur. Öyle ki tarafların ilk kez temas ettikleri bu savaştan önce de birbirleri hakkında malumat sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Anna, Aleksios'un saldırılardan haberdar olduktan sonra çok hızlı bir hazırlığa giriştiğini belirtir. Babasının Pisalıların deniz savaşlarında usta olduklarını bildiğini ve onlarla bir deniz muharebesine girmekten korktuğunu ifade eder¹¹. Biyografisini kimi zaman hayranlık derecesinde kaleme alan müellifin Pisalıları hakkında verdiği bu bilgi aslında tarafların muhataplarını ne derece tanıdıkları hakkında ipucu sağlar. Zira Aleksios'un gücünden habersiz olduğu bir donanma için bu denli hazırlık yapması pek mantıklı görünmemektedir. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus tarafların birbirlerini suçlu gösterme çabası içerisinde olmalarıdır. Anna, hiçbir gerekçe bulunmazken Pisalıların rotaları üzerindeki Bizans adalarına saldırdığını söyler¹². *Annales Pisani* ise Kudüs yolculukları esnasında engel

⁷ *Comnena*, 2000, s. 207-208; Runciman, 2019, s. 231-232.

⁸ *Comnena*, 2000, s. 207.

⁹ *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99; *Marangonis*, 1866, s. 239.

¹⁰ *Fulcher of Chartres*, s. 130; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana; History of the Journey to Jerusalem*, ing. çev. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford 2007, s. 477; *William Archbishop of Tyre*, s. 401; *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99; *Marangonis*, 1866, s. 239; Heyd, 2000, s. 147.

¹¹ *Comnena*, 2000, s. 207.

¹² *Comnena*, 2000, s. 207.

koymaya alışkın oldukları için Leukas ile Kefalonya adalarına saldırı yapıldığını belirtir¹³. Müellif karşı tarafı Hristiyan yolcuları uzun zamandır rahatsız etmekle suçlar. Öte yandan bunu bir süreklilik ifadesiyle dile getirerek tarafların birbirleriyle olan ilişkilerinin çok daha geriye gittiğini beyan eder. Nihayetinde bilinen ilk temasları olmasına rağmen çağdaş tanıkların ifadeleri Bizans ile Pisa münasebetlerinin daha eskiye dayandığını göstermektedir.

Zikredilen bu çatışmalardan sonra Cumhuriyetin yönü Levant'a dönmüştür. Hızla Lazkiye'ye yelken açan Pisalılar şehre vardıklarında Bohemond burayı kuşatmış bulunuyordu. Zira Antakya'da hâkimiyetini kuran Norman Kontunun bölgede kalıcı olabilmesi için bu önemli liman kentini elde tutması gerekiyordu. Pisalıların 120 gemi ile bölgeye geldiklerini duyduğunda onları sevinçle karşıladı. Kendisi şehri karadan kuşatırken Pisa donanması limanı kapattı. Ancak başta Raymond olmak üzere bazı Haçlı kontları hali hazırda Antakya'yı zapt ederek Bizans ile ilişkileri sarsan Bohemond'un Lazkiye'yi de ele geçirerek tansiyonu daha fazla yükseltmesini istemediler. Bu sebeple kuşatma kaldırıldı ve Pisa donanması Kudüs istikametine ilerledi¹⁴.

Yaklaşık 10 sene sonra Bizans ile Pisa'nın yeniden karşı karşıya geleceği ve o dönemin gelişmelerini Levant'ta vukua gelen olayların belirleyeceği düşünüldüğünde mezkûr kentin buradaki faaliyetlerini incelemekte fayda görülmektedir. Kudüs'e vardıktan sonra Pisa donanmasının ne derece etkin olduğu hakkında tartışmalar vardır. Pisa kronikleri onların Kudüs'ün tahkimatlarını yeniden inşa ettiklerini belirtir. Yafa'da etkin oldukları ve bizzat Godefroi de Bouillon (1099-1100) tarafından kendilerine bir mahalle tesis edildiği göze çarpan diğer verilerdir. Ancak bu noktadan sonrası kesinlikten uzaktır. Heyd ve Heywood'un ilgili eserlerinde dikkat çektikleri üzere Pisalıların Arsuf, Kaysariye ve Akka'nın zaptına katıldıklarını iddia edenler bulunmaktadır¹⁵. Ne var ki dönemin kaynaklarında bahse konu iddiaları destekleyecek kanıtlar yok denecek kadar azdır. Örneğin I. Haçlı Seferinin görgü tanığı olan Fulcherius Carnotensis'in eserine bakıldığında müellifin hiçbir yerde Pisa donanmasını açıkça zikretmediği görülür. Yukarıda söz konusu edilen şehirlerin zaptına eşlik eden yegâne denizci kent Cenova'dır¹⁶. Fulcherius'un kimi yerlerde Cenovalılardan başka "İtalyanlar" ve

¹³ *Marangonis*, 1866, s. 239. Ayrıca bk. *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99.

¹⁴ *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen, A History of the Normans on the First Crusade*, ing. çev. Bernard S. Bachrach ve David S. Bachrach, Ashgate, Aldershot 2005, s. 156; Altan, 2018, s. 97; Runciman, 2019, s. 232-233.

¹⁵ Heywood, 1921, s. 52-53; Heyd, 2000, s. 158.

¹⁶ Mike Carr, "Between Byzantium, Egypt and the Holy Land; The Italian Maritime Republics and the First Crusade", *Jerusalem the Golden; The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington ve Luis Garcia Guijarro, Brepols, Turnhout 2014, s. 79-80.

“*Toskanalılar*” ifadesini kullanmış olması Pisalıların olaylara dahil olduğu şeklinde yorumlanabilir¹⁷. Ancak bunun doğruluğu tartışmaya açıktır. Doğrudan Pisalıları hakkında bilgi veren iki kaynak mevcuttur. Albertus Aquensis, Lazkiye gibi Arsuf ve Kaysariye’nin de Pisa ile Cenovalılardan müteşekkil bir donanma tarafından kuşatıldığını aktarır. Ne var ki müellif doğrudan görgü tanığı değildir. Üstelik bazı yerlerde tartışmalı bilgiler vermesi bu konudaki güvenilirliğini sarsmaktadır¹⁸. Pisalıları hakkında bilgi sağlayan son kaynak ise *Liber Iurium*’daki 1104 tarihli belgedir. Burada Gandolfus isimli bir Pisalının tıpkı Cenovalılar gibi Kral Baudouin (1100-1118) tarafından ödüllendirildiği belirtilir¹⁹. Ancak eldeki veriler iki donanmanın beraber savaşmasından ziyade Cenova gemilerinde Pisalı tayfanın da yer almış olma ihtimaline işaret etmektedir. Bu sebeple Pisa’nın Levant’taki aktif siyasetini takip etmek için 1108 yılına gitmek gerekmektedir ki bu tarihteki gelişmeler Bizans İmparatorluğu’nu doğrudan ilgilendirmektedir.

Bu tarihte göze çarpan en mühim hadise Antakya naibi Tankred (1105-1112) tarafından Pisalıları sunulan bir imtiyaz belgesidir. Dokümanda Lazkiye’nin zaptında Bizanslılara karşı mücadele ettikleri için Pisalıların mezkûr şehir ile Antakya’da vergiden muaf ticaret yapabilecekleri ve birer ticaret mahallesine sahip olacakları ifade edilmektedir²⁰. Bu durum ilk kez 1099’da karşı karşıya gelen Pisa ile Bizans İmparatorluğu’nun hâlâ çatışma halinde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan aynı tarihlerde Akdeniz’in batısında yaşanan gelişmeler aksine kanıtlar sunmaktadır.

Mağlup olduğu Harran Savaşı’ndan sonra destek temin etmek için Avrupa’ya dönen Bohemond, İngiltere Kralı Henry (1100-1135) ve Fransa Kralı I. Philippe (1059-1108) ile temas kurdu. Papa ile görüşerek yapılacak yeni seferin Bizans üzerine gerçekleştirilmesi gerektiği üzerine propaganda yaptı. Bu amaçla büyük bir ordunun teşekkül ettiğini duyduğunda Aleksios, İtalyan Deniz Cumhuriyetleri ile iletişime geçti. Pisa ve Cenova tarafsız kalırken Venedik, Bizans ile ittifak kurdu. Nihayetinde savaş Bizans’ın üstünlüğüyle sona erdi ve Devol Anlaşması ile Bohemond yenilgisini kabul etti²¹.

¹⁷ *Fulcher of Chartres*, s. 130, 151.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. *Albert of Aachen*, s. 476, 483, 565, 671, 785.

¹⁹ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, *Historiae Patriae Monumenta*, Torino 1854, No. VIII s. 16.

²⁰ Belgenin Latince orijinali için bk. Flaminio Dal Borgo, *Raccolta Discelti Diplomi Pisani*, 1765, s. 85-86; Giuseppe Müller, *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll’Oriente Cristiano e Coi Turchi fino all’anno MDXXXI*, M. Cellinie 1879, no. I, s. 3; Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 53; Heyd, 2000, s. 158-159.

²¹ Bohemond’un Avrupa’daki faaliyetleri ve Devol Anlaşması’nın için bk. *Commena*, 2000, s. 211-253; *The Gesta Tancredi*, 2005, s. 168-170; *Fulcher of Chartres*, 1969, s. 177, 181, 192-193; Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, *Rerum Italicarum Scriptores XII*, ed.

Burada bizim için bilhassa ehemmiyet arz eden kısım Pisa'nın tarafsızlığını ilan etmesidir. Zira mezkûr cumhuriyet aynı dönemde Tankred'in Lazkiye'yi işgal etmesine yardım etmiştir. Anlaşılan o ki Pisa, Doğu Akdeniz'deki ticarî rekabetin ahvaline göre daha esnek politikalar takip etmeye başlamıştır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki I. Haçlı Seferinin başarıya ulaşmasından sonra Levant'taki ticarî rekabet giderek artmıştır. Haçlıları ilk destekleyen kent olarak Cenova, Antakya ile Kudüs'ten sonra Arsuf, Kaysariye, Akka ve daha birçok kentin zaptına iştirak ederek önemli ticarî imtiyazlar elde etmiştir²². Evvelde sefere itidalli yaklaşan Venedikliler ise 1100 yılında 200 gemi ile denize açılarak Levant'taki kâr payına ortak olmak istemişlerdir. Öyle ki Rodos açıklarında denk geldikleri 50 gemilik Pisa donanmasına saldırmaktan çekinmemişlerdir²³. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Levant ticaretinde büyük bir rekabetin söz konusu olduğu ve buna bağlı olarak Pisa'nın avantajlı durumlardan istifade ettiği aktarılabilir. Nitekim Tankred ile beraber Bizans'a karşı mücadele etmeleri onlara Lazkiye ve Antakya'da önemli ticarî imtiyazlar sağlamıştır. Diğer taraftan Bohemond'a karşı tarafsız kalınmasını ise Bizans'ın ticarî potansiyeli ile açıklamak mümkündür. Levant ile kıyaslandığında imparatorluk toprakları Pisa'ya daha yakındır. Haçlı devletlerindeki belirsizliğin aksine merkezi idarenin hâlâ güçlü olduğu Bizans arazisinin ekonomik potansiyeli en az Levant kadar çekicidir. Üstelik bir deniz cumhuriyeti olarak Pisa, Levant yolunda önüne taş koyan Venedik'in, Anadolu ve Balkanlardaki ticaretten elde ettiği kârı biliyor olmalıdır. Nihayetinde Bizans'ın ekonomik potansiyelinin Pisa'yı cezbetmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple Devol'de tarafsızlığını sürdürmesi olağan görünmektedir. Öte yandan Bizans'ın Pisa'yı muhakkak elde edilmesi gereken bir müttefik olarak gördüğünü söylemek zordur. Kısmen Tankred'in gücünü kırmak kısmen ise Venedik'in Bizans sularındaki tekeli dengelemek adına Pisa'yı kazanmak istemiş olması mümkündür. Ancak bunu Haçlıların mezkûr cumhuriyete duyduğu ihtiyaç ile kıyaslamak zordur. Zira onlar Levant'ta tutunmak için denizci kentlere muhtaçlardı. Bundan mütevellit Pisa'nın kendisine bağımlı olan Haçlılardan sırt çevirmeyerek Levant ticaretini sürdürdüğü, diğer taraftan Bizans ile ekonomik bağlar kurarak yeni pazarlara açılmak düşüncesinde olduğu ifade edilebilir.

L. A. Muratori, Bologna 1728, s. 225-226; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, New York 1997, s. 169; Altan, 2018, s. 122-136;

²² Bu dönemde Cenova'nın Levant'taki faaliyetleri ve ticari kazanımları için bk. Heyd, 2000, s. 145-155.

²³ *Dandolo*, 1728, s. 221; *De Monasterio Sancti Nicolai*, içinde *Ecclesiae Venetae Antiquis Monumentis Vol IX*, haz. Flaminio Cornelio, Venedik 1749, s. 8-9; Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 68-69.

Devol'deki tarafsızlığın Pisa'yı Bizans ekonomisine entegre ettiği çok geçmeden ortaya çıktı. Zira kısa süre içerisinde taraflar arasında elçilik heyetleri gidip gelmeye başladı. Bizans heyetinde görüşmeleri sürdüren Basileus Mesimerius anlaşılana oldukça kârlı tekliflerde bulundu. Çünkü Pisa, imparatorluğa karşı herhangi bir ittifaka katılmama ve *Romania*'da ticaretle iştiğal eden vatandaşlarının gerektiği takdirde silah altına alınmaları hususunda taahhütte bulundu²⁴. Ancak 18 Nisan 1111 tarihli bu belgeden kısa süre sonra Pisalıların da içinde bulunduğu bir donanmanın Bizans sahillerini vurmaya yola çıktığı haberi geldi²⁵. Her ne kadar bu teşebbüs sonuçsuz kalsa da anlaşılana Pisa verilen vaatlerin yerine getirilmemesi sebebiyle böyle bir eyleme ortak olmuştu. Çünkü bu teşebbüsten sonra delegeler yeniden masaya oturup daha detaylı bir belge hazırladılar.

Ekim 1111'de neşredilen bu imtiyaz anlaşmasına göre Pisalılar, Dalmaçya'dan İskenderiye'ye kadar uzandığı öngörülen Bizans topraklarına saldırıda bulunmayacakları gibi bu emelle hareket eden hiçbir ittifaka da destek sağlamayacaklardır. *Romania*'da ikamet eden tüccarları imparatorluğa bir zarar verirse belirlenen tazminatı Pisalı yetkililer tediye edeceklerdir. İmparatorluğun herhangi bir beldesinde ticaretle meşgul olan Pisa vatandaşları buldukları bölgenin saldırıya uğraması halinde askere alınabileceklerdir. Altı çizilen bu yükümlülükler sadece Aleksios'a değil aynı zamanda onun halefi II. İoannes Komnenos'a (1118-1143) karşı da sürdürülecektir.

İmparator, Bizans'a karşı hiçbir teşebbüste bulunmayacaklarına yemin etmeleri halinde Hıristiyan hacıların Pisa gemileriyle taşınmasını engellemeyecektir. Bizans coğrafyasında ikamet eden Pisalıların hakları imparatorluk eliyle tesis edilip korunacaktır. İmparator Pisalılarla ilgili tüm davalarda (kız kaçırma, hakaret, hırsızlık vs.) adaleti sağlayacaktır. Cumhuriyet vatandaşları İstanbul'da bir iskele ve içinde kullanımları için ayrılmış ev ile depoların bulunduğu bir ticaret mahallesine (*embolus*) sahip olacaklardır. Güzergahları üzerinde uğradıkları diğer beldelerde de aynı surette yerler tesis edilecektir. Tabî oldukları vergi oranı %4 olarak belirlenirken altın ve gümüş ticaretinde bu oran sıfırlanacaktır. İmparatorluk menşeli emtianın ticaretinde ise standart vergi oranını ödemekle mükellef olacaklardır. İmparator Pisa Kilisesi'ne yıllık 400 *hyperpyron* ve 2 adet *pallium*²⁶ hediye edecektir. Pisa Başpiskoposuna ise yıllık 60 *hyperpyron* ve 1 *pallium* gönderecektir. Ayrıca belgede ismi geçen Lambertus, Carlettus ve Antonius isimli üç yargıca ölümlerinden sonra hakları Pisa Kilisesi'ne geçmek

²⁴ Heyd, 2000, s. 209-210.

²⁵ *Comnena*, 2000, s. 260.

²⁶ Sadece kilise büyüklerinin giyebildiği pamuktan üretilmiş özel bir cübbedir. Bk. Hugh Chrisholm, "Pallium", *The Encyclopedia Britannica* Vol XX, CUP, Cambridge 1911, s. 638-639.

suretiyle yıllık 100 *hyperpyron* ödenek ayrılacaktır. Son olarak İstanbul'da buldukları dönemde keyifli vakit geçirmeleri için Ayasofya'daki törenlerde ve Hipodrom'daki oyunlarda kendilerine özel alanlar tahsis edilecektir²⁷.

Bizans cephesinden bakıldığında mezkûr belge tamamen savunma amaçlı bir mahiyet arz etmektedir. Taahhüt ettiği tüm ticarî ayrıcalıklarla karşılık Aleksios'un istediği tek söz cumhuriyetin Bizans'a karşı hiçbir saldırıda bulunmayıp bu gaye ile hareket edenlerle ittifak kurmamasıdır. Teorik olarak da hedefinde başarılı olmuştur. Zira Pisa ne doğuda ne de batıda imparatorluğa düşman hiçbir güç ile birlik olmayacağını garanti etmiştir. Üstelik bunu yaparken Levant'taki Haçlıları bile belgenin kapsamına sokmuştur. Nitekim bahse konu fermanda imparatorluk sınırlarının Dalmaçya'dan başlayıp İskenderiye'ye kadar uzanması bunun en büyük kanıtıdır. Pisalıların henüz üç sene öncesinde Bizanslılara karşı ortak mücadele ettiği Tankred'in Antakya hâkimi olduğu düşünüldüğünde mezkûr belge Aleksios için büyük bir başarıdır. Hali hazırda Venedik ile sulh içinde olan Bizans'ın, Pisa'yı da kendi safına çekmesi imparatorluk için oldukça önemlidir.

Belgenin ekonomik ciheti en az siyasî yönü kadar önemlidir. Aleksios, çeşitli imtiyazlar sunarak Pisalıları imparatorluk ekonomisine entegre etmiştir. Ancak onlara evvelden Venediklilere sunduğu gibi vergiden muafiyet hakkı tanımamıştır. Bu sebeple her ne kadar avantajlı bir konum elde etseler de Pisalıların, Bizans ekonomisini tekellerine alacak güçleri yoktur. Öte yandan onların başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun farklı beldelerinde iskeleler elde etmeleri Venediklilerin 1082'den bu yana sürdürdükleri vergisiz ticarete darbe anlamına gelmektedir. Yaklaşık 30 yıllık bir periyodun ardından artık Bizans sularındaki tek imtiyazlı tüccar devlet sıfatını kaybetmişlerdir. Bu sebeple Aleksios, Pisa'yı müttefik yaparak hem topraklarının güvenliğini sağlamış hem de Venedik'in imparatorluk sularındaki avantajlı ticaretini sınırlamayı başarmıştır.

Pisa cephesinden bakıldığında belge oldukça kârlı bir anlaşmanın tezahürüdür. Her ne kadar karşılıklı ilişkiler çatışmayla başlamış olsa da

²⁷ Belgenin Latince nüshası için bk. Flaminio Dal Borgo, 1765, s. 151-155; Giuseppe Müller, *Documenti Sulle Relazioni Delle Città Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi Fino All'anno MDXXXI*, Floransa 1879, s. 52-54. Çevirileri için bk. Heywood, 1921, s. 54-56; Ralph-Johannes Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, A.M. Hakkert, Amsterdam 1984, s. 50-53; Borsari, 1991, s. 61-62; Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453 Vol II Regesten von 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih 1995, no. 1255 s. 174; Angold, 1997, s. 169; Heyd, 2000, s. 209-211; Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study*, Eleven International Publishing, Groningen 2012, s. 101-113.

Bizans coğrafyası Levant'a oranla daha istikrarlı ve güvenlidir. Dolayısıyla elde edilen imtiyazlar Pisa'ya büyük bir refahın kapısını aralamıştır. Öte yandan Haçlı sularında rekabet halinde olduğu Venedik'in Bizans ticaretinden elde ettiği kâr herkesin malumudur. Bu bağlamda Pisa'nın *Romania*'ya açılması evvelden müdahil olmadığı pazarlardan pay alması anlamına gelmektedir. Doğu Akdeniz'deki rekabetin giderek yükseldiği bu sırada söz konusu adım mezkûr cumhuriyet için oldukça önemlidir. Zira Levant'ta Cenova'nın, Bizans İmparatorluğu'nda ise Venedik'in ön planda olduğu bilinmektedir. Mevcut durumda Pisa'nın her iki pazarda yer alması ekonomik gücünü arttırmıştır.

Belgenin bazı hükümleri siyasal açıdan Pisa'yı zora sokacak içeriğe sahiptir. Örneğin Bizans sınırlarının Dalmaçya'dan İskenderiye'ye kadar uzanması Haçlıların Levant'taki meşruiyetini zedelemektedir. Yafa, Antakya ve Lazkiye gibi pek çok şehirde imtiyaz sahibi olan Pisa'nın böylesi bir maddeyi kabul etmesi Haçlı dünyasında infial yaratacak bir olaydır. Ayrıca eski müttefikleri olmasına rağmen Bizans'a karşı hiçbir ittifaka katılmama garantisi Haçlı cenahında doğabilecek olumsuzlukları arttıracak niteliktedir. Diğer taraftan cumhuriyetin Hıristiyan hacıları taşımak hususunda gösterdiği ısrarcı tavır, Haçlı dünyasında kaybedeceği prestiji iyileştirme çabası olarak değerlendirilebilir. Son olarak Pisa'nın, Bizans İmparatorluğu'na fiilen askerî yardım sözü vermediği aktarılmalıdır. Mevcut maddelerde göze çarpan hususlar tarafsız kalınması ve *Romania*'daki tüccarların kendi bölgelerini savunmasından ibarettir. Dolayısıyla Pisa donanmasının Bizans için savaşa girmeyeceği ve bunun da Cumhuriyete karşı yapılacak suçlayıcı eleştirileri bertaraf edecek nitelikte olduğu ifade edilmelidir.

1111 tarihli fermanın sonra taraflar arasında kayda geçen ilk münasebet için 1136 yılına gitmek gerekir. *Annales Pisani*'nin aktardığına göre bu tarihte Pisa'ya gelen Bizans elçileri 200 adet *pallium*, altın örgülü muhteşem bir elbise ve ikisi altın biri de gümüşten çok kıymetli buhurdanlık hediye etmişlerdir²⁸. Ancak gerek hadisenin vukua geldiği tarih gerekse de gönderilen *pallium* sayısında tartışmalar mevcuttur. Heyd, Latince "CC" şeklinde ifade edilen 200 sayısının şüpheli olabileceğini, kroniğin ilgili kısmının tahrif edildiğini ve nihayetinde gerçek rakamın "II" (2) şeklinde değiştirilebileceğini ifade eder. Fakat bu önerme beraberinde yeni tartışmaları getirmektedir. Zira önerisi kabul edilirse bu sav, karşılıklı münasebetlerin 25 yıllık süreçte hiç sekteye uğramadan devam ettiği anlamına gelir. Ancak kendisinin de tenkit ettiği bazı iddialara göre taraflar arasındaki ilişkiler kesintiye uğradığı için II.

²⁸ Marangonis, 1866, s. 240.

Ioannes toplu ödeme yapmıştır²⁹. 1111 fermanına göre imparatorun göndermesi gereken *pallium* sayısı kiliseye iki başpiskoposa bir adet olmak üzere senelik üç idi. Bu hesapla yola çıkıldığında 200 adet *palliumun* birikmesi için gereken süreye henüz ulaşamamıştır. Öte yandan gerek Lilie gerekse Heywood'un aktardığı üzere *Annales Pisani*'den şüphe etmek için bir sebep görünmemektedir. Birincisi taraflar arasındaki ilişkilerin kesildiğine dair hiçbir bilgi yoktur. İkincisi Papa'nın bu dönemde II. Roger'a (1130-1154) karşı bir birlik kurduğu ve Bizans'ın bu çağrıya kendiliğinden cevap verdiği bilinmektedir. II. Ioannes'in en güçlü düşmanlarından birini yok etmek adına Pisa ile iletişime geçmesi mümkündür. Nitekim görüşme için yola çıkan taraf Bizans idi. II. Ioannes, tarih boyunca imparatorluğun en değer verdiği ürün olan pamuk üzerinden cömert bir hediye sunarak Pisa'yı bu ittifaka çekmek istemiş olmalıdır. Sonuç olarak 1136'daki gelişmeleri kesin surette bilmek mevcut kaynaklarla mümkün görünmemektedir. Ancak İtalya'daki ittifaklar göz önüne alındığında Heywood ve Lilie'nin, *Annales Pisani* ile doğru orantılı önermeleri daha mantıklıdır³⁰.

II. Ioannes dönemindeki son gelişme 30 Nisan 1141 tarihli belgeye dayanır. Bahse konu doküman İstanbul'da ikamet eden Martinus ve Adalascia isimli çiftin kurmuş oldukları işletmeyi miras olarak Pisa Kilisesi'ne bıraktıkları bir vasiyetnamedir. Miras hukukunun çiğnenmemesi için belge pek çok şahit huzurunda kaleme alınmıştır. Satır aralarında ise Pisalıların İstanbul'daki faaliyetleri hakkında bilgi kıvrıntıları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Pisalıların başkentte rahatça ibadet edebilmeleri için Aziz Nicola Kilisesi'nin ayrılmış olmasıdır. 1111 fermanında böyle bir hüküm bulunmadığı için veriden yoksun olduğumuz ara dönemde birtakım gelişmelerin vukua geldiği anlaşılmaktadır. İkincisi cumhuriyetin başkentteki kolonisinin başına Ugo Dudonis'i atamasıdır. Zikredilen kişi vasiyetnameyi tasdik eden şahitlerin başında gelmekte olup belgede açıkça komün tarafından yetkilendirildiği ifade edilmektedir³¹.

Eserini çok daha geç bir dönemde ele alan Raffaello Roncioni, Ugo Dudonis'in imparatorun ölümünden sonra da görevine devam ettiğini, halefi Manuel Komnenos'a (1143-1180) taziyelerini sunduğunu ve yürüttüğü müzakerelerin neticesinde eski imtiyazların onaylandığını belirtir³². 1111 fermanına bakıldığında bu oldukça makuldür. Zira belgeye göre Pisalıların ayrıcalıkları Aleksios ve II. Ioannes'in saltanatları boyunca devam edecektir. Dolayısıyla Manuel'in tahta çıkmasıyla belgenin geçerliliği son bulmuş

²⁹ Heyd, 2000, s. 214.

³⁰ Heywood, 1921, s. 85-86; Lilie, 1984, s. 279-280.

³¹ Müller, no. II, s. 4. Ayrıca bk. Heyd, 2000, s. 214-215.

³² Raffaello Roncioni, *Delle Istorie Pisane*, *Archivio Storico Italiano* Tomus VI, ed. G. P. Vieusseux, Floransa 1844, s. 256.

olduğundan yenilenmesi şarttır. Lilie bu gerekliliği öne sürerek Roncioni'nin haklı olabileceğini belirtir³³. Öte yandan çağdaş hiçbir kaynak taraflar arasında anlaşmaya varıldığını onaylamaz. Nitekim Heyd çalışmasının ilgili kısmında Roncioni'nin aktardığı görüşmenin modern bir dille kaleme alındığını ve gerçekliğinin sorgulanması gerektiğini ifade eder³⁴. Binaenaleyh Roncioni görgü tanığı olmadığı ve çağdaş kaynakların tasdikinden yoksun kaldığı için 1143 tarihli müzakereye temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Manuel Komnenos Dönemindeki Gelişmeler ve İlişkilerde Gerilim

Manuel Komnenos döneminde taraflar arasındaki ilişkileri büyük oranda İtalya üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri şekillendirmiştir. Sicilya Kralı I. Guillaume (1154-1166), Friedrich Barbarossa (1155-1190) ve Manuel Komnenos bu rekabetin taraflarıdır. Dönemin en güçlü isimlerinden olan söz konusu kişilerin mezkûr bölge üzerindeki savaşları batı dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Pisa ile Bizans İmparatorluğu'nun ilişkilerini de cumhuriyetin bu dönemde takındığı tutum belirlemiştir. Bu sebeple karşılıklı münasebetleri idrak edebilmek için altı çizilen periyodu detaylandırmak gerekmektedir.

Manuel tahta geçtikten kısa süre sonra İtalya'ya yürüme kararı aldı. İlk hedefi II. Haçlı Seferi esnasında imparatorun meşguliyetini fırsat bilerek Korint, Atina ve Thebai gibi kentleri yağmalayan Sicilya Kralı II. Roger oldu. Bu bağlamda Venedik ile ittifak kurarak Adriyatik'e doğru yelken açıp 1149'da Korfu Adası'nı zapt etti³⁵. Müteakiben III. Konrad (1138-1152) ile önceden hemfikir olduğu İtalya Seferi için harekete geçti. Fakat müttefikinin ölümü sebebiyle bu girişim sekteye uğradı. Yeni Alman İmparatoru Barbarossa'nın, Bizans karşıtı politikalar takip etmesi sebebiyle Manuel, İtalya üzerine tek başına yürüdü. 1155'te Ankona'da karaya çıkan birlikleri kısa süre içerisinde Apulia'ya kadar olan kıyı kesimini ele geçirdiler. Ancak tüm bu başarılar kısa sürede son buldu. Zira pek çok kaynağın ifade ettiği üzere Norman kuvvetleri Bizans birliklerini İtalya'dan söküp attılar³⁶.

³³ Lilie, 1984, s. 292.

³⁴ Heyd, 2000, s. 215.

³⁵ John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, ing. çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976, s. 76, 80-81; Niketas Khoniates, *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 41-52; *Dandolo*, 1728, s. 242-243; Nicol, 2000, s. 81-83; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011, s. 354.

³⁶ *Khoniates*, 1984, s. 52-57; *Kinnamos*, 1976, s. 107-132; *Marangonis*, 1866, s. 243; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997, s. 641-642; Nicol, 2000, s. 83,88.

Manuel'in üstün gayretlerle sürdürdüğü bu mücadele esnasında Pisa fiilen hiçbir destek sağlamadığı gibi 1156 yılında Kudüs Kralı III. Baudouin (1143-1163) ile bir anlaşmaya vardı. Cumhuriyet özellikle Sur şehrinde önemli ayrıcalıklar elde ettiği gibi düşmanlara karşı ittifak kurulması hükümlerinde de mutabakata varıldı³⁷. Mevzubahis hüküm 1111 fermanından beri dile getirilen Bizans-Pisa iş birliğine aykırı olduğundan imparatorluk cephesinde tepki yarattı. Manuel, Pisa şehrine her sene düzenli bir şekilde gönderilen yıllık tahsisat ve hediyelerin durdurulmasını emretti³⁸. Böylece ileride vuku bulacak daha büyük çatışmaların ilk adımı atılmış oldu.

1162 senesinde ise ilk büyük kırılma noktası meydana geldi. 1111'den beri İstanbul'da aktif olan Pisalılara ait ticaret mahallesi imparatorun emriyle şehir dışına taşındı. Yarım asırlık bir sürecin sonunda verilen bu karar açıkça Pisalıların sürülmesi anlamına gelmekteydi. Öte yandan alınan kararın arka planı pek çok farklı cevapla açıklanmıştır. Dönemin en önemli Cenova kroniği olan Caffaro henüz yeni tesis edilmiş olan İstanbul'daki Cenova kolonisinin 1000 Pisalı tarafından saldırıya uğradığını belirtir. İlk gün 300 Cenovalı tarafından püskürtülen bu gürhün müteakiben Venedikli ve Bizanslı destekçileriyle beraber geri gelip kendilerine ait ticaret mahallesini yağmadıklarını ifade eder³⁹. Mevcut aktarım üzerinden Manuel'in başkentinde nizamı bozdukları için Pisalıları sur dışına sürdüğüne dair bir izlenim ortaya çıkar. Ancak bu probleme farklı şekillerde yaklaşmak mümkündür. Bu farklılıkları görmek için yeniden İtalya'daki hâkimiyet mücadelesine dönmek gerekmektedir.

Manuel'in mağlubiyetinden sonra İtalya'daki en büyük tehdit Friedrich Barbarossa oldu. Alman İmparatoru pek çok kez bölgeye gelerek cihanşümul ideallerini açığa vurdu. Niketas'ın da aktardığı üzere imparator İtalyanlara para ve silah desteği sağlayarak Barbarossa'nın bölgede etkin olmasını engellemeye çalıştı⁴⁰. Ancak Pisa ve Cenova'yı kendi tarafına çekmekte muvaffak olamadı. Zira bilhassa Kuzey İtalya'da etkin olan Alman gücü o kadar büyük bir korku yaratmıştı ki pek çok kent bölgeden fazlasıyla uzak olan Bizans'tan ziyade Barbarossa ile müttefik olmak istedi⁴¹. Manuel

³⁷ Latince belge için bk. Müller, 1879, s. 6-7. Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 108; Lilie, 1984, s. 315.

³⁸ Lilie, 1984, s. 316.

³⁹ *Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294*, MGH SS XVIII, Hannover 1863, s. 33; Gerald W. Day, "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37/2, 1977, s. 292; Steven A. Epstein, *Genoa & Genoese 958-1528*, University of North Carolina Press, Londra 1996, s. 78.

⁴⁰ *Khoniates*, 1984, s. 113.

⁴¹ Heywood, 1921, s. 117-120. *Annales Pisani* pek çok farklı yerde Barbarossa'nın İtalya'daki faaliyetlerinden bahsettiği gibi ondan duyulan korkuyu açık bir şekilde ifade eder. Bk. *Marangonis*, 1866, s. 242-243.

Kommenos 1162'de Pisa elçilerini büyük maddi taahhütlerle Barbarossa'ya karşı birleşmeye çağırdı. Elçiler açık bir dille Alman İmparatoruna duydukları sevgiyi aktararak teklifi reddettiler⁴². 1156'da III. Baudouin ile anlaşılan Pisalıların şimdi açık bir biçimde Almanlarla ittifak etmesi Bizans için oldukça endişe vericiydi. Zira eski müttefikleri hem doğu hem de batıda imparatorluğu tehdit eden güçlerle uzlaşmaya varmaktaydı. İşte tüm bu sebeplerden ötürü Manuel Komnenos'un bir çatışma ortamı yaratarak Pisa ticaretine darbe indirmesi mümkün görünmektedir. Nitekim imparatorun 1156'daki gelişmeleri takiben Pisa'ya gönderilen yıllık tahsisatları durdurduğu daha önce aktarılmıştı.

Manuel Komnenos'un Pisalıları ile Cenovalılar arasındaki çatışmayı körüklemek ihtimalini başka kanıtlarla desteklemek mümkündür. Barbarossa'nın Akdeniz'e inmek için en önemli planı mezkûr kentlerin donanmaları idi. Ancak İstanbul'da meydana gelen çatışmalardan sonra taraflar arasında savaş çıktı. Ticaret mahallerinin saldırıya uğradığını öğrenen Cenovalılar 25 kadirga ile yola çıkarak Pisa'ya saldırdılar. Neticesinde yedi sene süren bir çatışma meydana geldiğinden Barbarossa'nın söz konusu komünlere ait donanmalardan istifade etmesi mümkün olmadı⁴³. Böylece iki denizci kenti mücadeleye tutuşurken Alman İmparatorunun, Akdeniz'e doğru genişleme politikası da sekteye uğratmış oldu.

Nihayetinde Manuel'in planlı bir şekilde bu gelişmeleri yönlendirmesi mantıklı görünse de bunu katı surette kanıtlamak mümkün değildir. Zira eldeki veriler kesin hüküm kılmayı güçleştirmektedir. Öte yandan iki komün arasındaki çatışmanın Bizans'a yarar sağladığı gibi oldukça tehlikeli sonuçlar doğurduğu da aktarılmalıdır. Evvelen Friedrich Barbarossa ile anlaşılan Pisa kısa süre içerisinde Sicilya Kralı ile mutabakata vardı⁴⁴. Aynı dönemde Cenova'nın da Alman İmparatoru ile anlaşması Manuel'i oldukça güç bir vaziyete düşürdü⁴⁵. Zira elde ettiği kısmi başarılarla rağmen imparatorluk iki kenti en güçlü rakiplerine terk etmiş görünüyordu. Dahası İstanbul'da tek

⁴² Marangonis, 1866, s. 246-247; Heyd, 2000, s. 231.

⁴³ Marangonis, 1866, s. 248; Heywood, 1921, s. 137-139; John B. Freed, *Frederick Barbarossa The Prince and the Myth*, Yale University Press, Londra 2016, s. 301. Brand daha da ileri giderek Pisalıları, Cenovalıların üzerine doğrudan Manuel'in gönderdiğini ifade eder. Bk. Charles M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts 1968, s. 207. Ancak Day'in belirttiği üzere Pisa saldırısının nedeni kesinlikten uzaktır. Bk. Day, 1977, s. 292.

⁴⁴ Marangonis, 1866, s. 247-249; David Abulafia, *The Two Italies; Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, CUP, Cambridge 1977, s. 123; Lilie, 1984, s. 339; Freed, 2016, s. 300.

⁴⁵ Lilie, 1984, s. 339.

kalan Venedikliler yeniden ticareti tekellerine alan bir güç odağı haline gelmişlerdi. Bu sebeple taraflar arasındaki müzakereler yeniden başladı.

1168'de Pisa senatosu İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. Cumhuriyetin ilk adımı atmış olmasının muhtemelen iki sebebi vardı. Birincisi İtalya'daki Alman-Norman mücadelesinde gerilimin giderek tırmanmasından ötürü Bizans ile müttefik olmak istemesiydi. İkincisi Venedik'in tekel kurduğu ve Cenova'nın dönmek için uzun müzakereler yürüttüğü İstanbul ticaretine yeniden entegre olmayı amaçlamasıydı. Tek kaldıkları süre içerisinde Venediklilerin İstanbul'daki ticaretten büyük kâr ettikleri biliniyordu. Diğer taraftan Cenovalılar 1164'ten itibaren Manuel Komnenos ile iletişime geçerek evvelden elde ettikleri ticaret semtine dönmek için pazarlık yapıyorlardı. Bu ahvalde başkente ulaşan Pisa elçileri yeniden kızışan ticarî rekabete ortak olmak maksadıyla yaklaşık iki senelik bir müzakere sürecine giriştiler. Neticesinde 1170 yılında yeni bir imtiyaz anlaşması elde ettiler. 1111 fermanının büyük oranda tekrarı olan mezkûr belgeye göre önceden taahhüt edilen ayrıcalıklar, İstanbul'da sahip oldukları ticaret mahallesi de dahil olmak üzere yeniden yürürlüğe girecekti. Manuel, eski Pisa semtinde bulunan iskeleleri restore ederek yeniden muhataplarının kullanımına sunacaktı. Komüne yıllık 500 *hyperpyron* ve 2 *pallium*, Pisa başpiskoposuna ise yıllık 40 *hyperpyron* ve 1 adet *pallium* gönderecekti. Bu maddeye bağlı olarak 15 yıldır kesintiye uğrayan bahse konu hediyeler toplu şekilde tediye edilecekti. Pisalıların yükümlülükleri ise imparatorluğa sadık kalıp ne taçlı ne de taçsız hiçbir kuvvetle Bizans aleyhine ittifaka girmemektir⁴⁶.

İstanbul'da neşredilen bu belge Bizanslı elçilerle beraber Pisa'ya ulaştırıldı. Komünün onayından geçmesiyle beraber resmen yürürlüğe girdi. Böylece yaklaşık sekiz sene pasif kalan ticaret mahallesi ihya edilmiş oldu. Aynı esnada Pisa için avantaj sağlayacak oldukça önemli bir gelişme daha meydana geldi. 12 Mart 1171'de Manuel'in emriyle Bizans topraklarında bulunan tüm Venedikliler tutuklandı. Öyle ki Ioannes Kinnamos'a göre sadece İstanbul'da hapse atılan Venediklilerin sayısı 10.000 idi. Diğer taraftan 1171 tutuklamalarının neden gerçekleştiği tartışma konusudur. Venedik kaynakları bu durumu Manuel'in kendi zenginliklerini kıskanmasına bağlarlar⁴⁷. Kinnamos onların İstanbul'daki Cenova kolonisini yağmaladıklarını ve

⁴⁶ Latince belge için bk. Dal Borgo, 1765, s. 155-158; Müller, 1879, s. 54-55. *Annales Pisani* belge hakkında detaylı bilgiler sunar. Ancak gelişmeleri 1172 senesine tarihlendirerek yanlış düşer. Ayrıca toplu ödemede 8100 *hyperpyron* olması gereken meblağı 8400 olarak hesaplar. Bk. *Marangonis*, 1866, s. 262. Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 195; Lilie, 1984, s. 353-356; Heyd, 2000, s. 232-233; Penna, 2012, s. 115-118.

⁴⁷ *Annales Venetici Breves*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 72; *Historia Ducum Veneticorum*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 78; *Dandolo*, 1728, s. 250.

akabinde tazminat ödemeyi reddettikleri için Manuel tarafından cezalandırıldıklarını aktarır⁴⁸. Kaynaklar olayların gelişimini muhtelif şekillerde ifade etseler de sonuç kısmında hemfikirdirler. Son 10 yılı İstanbul'da ticaretle işgal eden tek tüccar devlet olarak geçiren Venedikliler, başta İstanbul olmak üzere tüm Bizans limanlarından kovuldular.

Venedik'in yokluğu en çok Pisa ile Cenova'ya fayda sağladı. Zira bu iki komün %4 vergi oranı ile ticaret yaparken Venedikliler ödemelerden tamamen muaflardı. Vergisiz ticaret hem satış hacimlerini hem de kâr oranlarını yükseltmekteydi. Şimdi en güçlü rakiplerinin sürgün edilmesiyle Bizans ticaretinde ön plana çıkmışlardı. Ne var ki Pisa'nın Bizans dünyasındaki ticarî işlemlerine dair doğrudan kanıtlar yok denecek kadar azdır. Jacoby'nin de altını çizdiği üzere 1204 öncesi süreçten günümüze ulaşan tek sözleşme Modon'da Venediklilerle yapılan bir yağ ticaretine işaret eder⁴⁹. Kalan kanıtlar çeşitli vasıtalarla elde edilen verilerden ibarettir. Örneğin Venediklilerle imzalanan 1180 tarihli bir belgeye göre Pisalıların, Halmyros'ta (Ermiye) arazileri, üzüm bağları, bahçeleri ve değirmenleri vardır. Bu da buğday, şarap, çeşitli meyve ve sebze gibi ürünlerin ticaretini yaptıklarını gösterir⁵⁰. Haricen Pisalıların ipek gibi doğunun lüks mallarını batıya götürerek taşımacılık işlemlerini gerçekleştirdikleri de söylenebilir.

Pisalıların, Bizans sarayı ile doğrudan ilişkiler kurduğunun da altı çizilmelidir. Örneğin II. Ioannes döneminde İstanbul'a gelmiş olan Pisalı Burgundio, Manuel'in saltanatında göze çarpan isimlerden biridir. Kendisi hukukçu ve diplomat kimliği ile 1170 anlaşmasının müzakerelerini yürüten üç elçiden biridir. Onun hem Latince hem de Yunancada uzman olduğu iddiaları uzun süre başkentte ikamet ettiği ve hatta üç yıllık müzakereler süresince imparatora tercümanlık yapmış olma ihtimalini bile gün yüzüne çıkarmıştır⁵¹.

⁴⁸ Kinnamos, 1976, s. 209-211. Ayrıca bk. Joseph Gill, "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Vol X*, Amsterdam 1985, s. 60; Heyd, 2000, s. 236-237; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland 2003, s. 52-53.

⁴⁹ David Jacoby, "Pisan Presence and Trade in Later Byzantium", *Koinotaton Doron: Das spätere Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte (1204-1461)*, haz. A. Berger vd., Berlin 2016, s. 50. Nisan 1201 tarihli belge için bk. R. Morozzo ve A. Lombardo, *Documenti Del Commercio Veneziano Nei Secoli XI-XIII Vol I*, Roma 1940, no. 456, s. 445-446.

⁵⁰ Jacoby, 2016, s. 50. Pisalıların Halmyros'taki varlıkları 1111 fermanından üç sene öncesine kadar gider. Bk. Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, CUP, Cambridge 1989, s. 222. Pisa'nın, Halmyros ve Selanik'teki faaliyetleri için bk. David Jacoby, "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers Vol 57*, 2003, s. 89-90. Tudelalı Benjamin şehri ziyareti esnasında pek çok Pisalı tüccarla karşılaştığını belirtir. Bk. *Benjamin of Tudela*, 1907, s. 11.

⁵¹ Michael McCormick, "Burgundio of Pisa", *The Oxford Dictionary of the Byzantium I*, OUP, Oxford 1991, s. 340. Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, *John II. Komnenos Emperor of Byzantium in the Shadow of Father and Son*, Routledge, New York 2016, s. 105-107.

Diğer bir isim İstanbul'da yaşadığı bilinen Hugh Eteriano isimli Pisalı ilahiyatçıdır. Manuel'in katılmış olduğu toplantılarda, İsa'nın doğuşu ile ilgili görüşlerin Latin dünyasında nasıl yankılandığını bu kişiye sorduğu ve onun ortaya koyduğu cevaplarla imparatoru memnun ettiği ifade edilmektedir⁵². Dolayısıyla komünün İstanbul'a dönüşünden sonra taraflar arasındaki ilişkilerin iyiye gittiği gayet açıktır. Öte yandan bunda Venedik'in Sicilya ile ittifak kurmasının da etken olduğu söylenmelidir⁵³. Zira Manuel batıda oluşan yeni bloktan sonra Pisa ve Cenova ile olan ilişkilere daha fazla önem atfetmiş, neticesinde mezkûr kentlerin imparatorluktaki konumları giderek yükselmişti. Nitekim Willermus Tyrensis'in eserinde övgüler düzdüğü imparatorun önemli işlerini sadece Latinlere yaptırdığını iddia edebilecek kadar ileri gittiği göze çarpmaktadır⁵⁴.

Manuel'in ölümüne müteakip taraflar arasındaki ilişkiler büyük darbeye uğradı. İmparatorluk yönetimi çocuk yaştaki II. Aleksios Komnenos'a (1180-1183) kaldığından naipliği annesi Antakyalı Maria üstlendi. Hali hazırda Latinlere karşı öfke duyan halk, gayrimeşru ilişkilerle adı çıkan Maria'nın Batılılara haddinden fazla ayrıcalıklar tanıması sebebiyle galeyana geldi. Çok sayıda kişi müteveffa imparatorun sürgündeki kuzeni Andronikos Komnenos'u (1183-1185) yönetime davet etti⁵⁵. Kendisine karşı harekete geçmek üzere yola çıkan çok sayıda komutanın taraf değiştirmesiyle büyük bir güç elde eden Andronikos başkente varmadan evvel halkı Latinlerin aleyhine kışkırttı. Çıkan çatışmalarda başta Cenovalılar ve Pisalılar olmak üzere çok sayıda Latin kılıçtan geçirildi. Denize açılabilenler Marmara ve Ege sahillerinde misilleme girişimlerinde bulundular. Ancak İstanbul'dan kaçamayanlar ya öldürüldü ya da köle olarak satıldı. Sadece Latin vatandaşlar değil onlara ait tüm ev, dükkân, araç ve ibadethaneler de saldırıya uğradı⁵⁶. Böylece 1170'te ihya edilen ilişkiler 12 yıl sonra sekteye uğramış oldu.

Angelos Hanedanı Dönemindeki Gelişmeler ve IV. Haçlı Seferi

Uzun süre sürüncemede kalan ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ancak II. Isaakios Angelos'un (1185-1195) hükümdarlık devrinde mümkün oldu.

⁵² Angold, 1997, s. 212.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. *Khoniates*, 1984, s. 96-98; *Dandolo*, 1728, s. 260-261; G. L. R. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden Zur Alteren Handels und Staatgeschichhte Der Republik Venedig I*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei, Viyana 1856, s. 171-175; Nicol, 2000, s. 92-96.

⁵⁴ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea Vol II*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 461.

⁵⁵ *Archbishop of Tyre*, 1943, s. 462-464; *Khoniates*, 1984, s. 127-131; Ostrogorsky, 2011, s. 365-366.

⁵⁶ Katliamı ayrıntılarıyla aktaran Eustathios, İstanbul'da yaşayan Latinlerin mevcudiyetini 60.000 olarak ifade eder. Bk. *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, ing. çev. John R. Melville Jones, Canberra 1988, s. 35. Ayrıca bk. *Archbishop of Tyre*, 1943, s. 464-467; *Khoniates*, 1984, s. 136-141; Jonathan Harris, *Constantinople Capital of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra 2007, s. 125,135.

Aradan geçen 10 senelik süreçte tarafların birbirleriyle barış için temas kurduklarına dair bir bilgi yoktur⁵⁷. Bilakis Pisa'nın, Barbarossa'nın İstanbul'u kuşatma çağrısına olumlu cevap verdiği görülür⁵⁸. Ne var ki elçilerin yolda geçirdiği süre içerisinde Alman İmparatoru planlarını değiştirmiş olduğundan bu ittifak hayata geçmemiştir. Öte yandan yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen taraflar arasında barışın zorunlu olduğu gayet açıktır. Zira 1182 katliamından kısa süre sonra Bizans İmparatorluğu'nun diğer komünlerle iletişime geçtiği görülür. Örneğin Andronikos tahta geçtikten kısa süre sonra karşı karşıya kaldığı Norman saldırılarını bertaraf etmek için Venedik ile temas kurmuş ve Manuel'den kalan borçları ödeme taahhüdü dahi vermişti⁵⁹. II. Isaakios ise 1186'da Cenovalılar ile müzakerelere başlamıştı⁶⁰. Yani Pisa'nın en güçlü rakipleri Bizans pazarlarına yeniden girmek için yarışıyorlardı. Buna Kudüs'ün Müslümanlarca fethinden sonra Levant'ta oluşan çatışma ortamı da eklenince diplomasi kanallarının yeniden açılması kaçınılmaz hale geldi⁶¹.

1192'de başlayan müzakereler uzun pazarlıklara sahne oldu. Komünün elçilik heyetine verdiği talimatlara bakıldığında önceden belirlenen bağış miktarlarının ikiye katlanması, İstanbul'daki ticaret mahallesinin büyütülmesi ve pek çok tazminat hükmünün öne çıkarıldığı görülüyordu. Öyle ki Andronikos Komnenos'un iktidara gelmeden evvel Kudüs'teki Pisalıları verdiği zararlar dahi kayda geçirilmişti. Hâliyle bu istekler tepki çekti ve II. Isaakios, Pisalıları tarafından kendi vatandaşlarının uğradığı zararların bir listesini sundu. Çıkmaza giren müzakereler ancak iki tarafın geçmişe dönük taleplerinden vazgeçmeleri ile rayına oturdu⁶². Neticesinde öncüllerinin büyük oranda tekrarı olan yeni bir ferman yayımlandı. Pisalıları imparatorluğa düşman güçlerle ittifak etmeme sözü karşılığında evvelden sahip oldukları haklara yeniden kavuştular. İmparator onlara tahsis edilen armağanların miktarını arttırıp İstanbul'daki ticaret semtlerini genişletme taahhüdü verdi. En önemlisi ise Pisalıların önceki anlaşmalarda imparatorluk menşeli ürünlerin ticaretinde

⁵⁷ Brand'in dikkat çektiği üzere taraflar arasında savaş gerginliği olmasına rağmen bazı Pisalıların, İstanbul'da yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Bizans Sarayı için Latince mütercimlik yapan Leo Tuscus en çarpıcı örnektir. Bk. Brand, 1968, s. 67. Ayrıca bk. David Jacoby, "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Anuario de Estudios Medievales* 24, 1994, s. 364.

⁵⁸ Ansbertus, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris*, haz. Josepho Dorowsky, Prag 1827, s. 45,79; Heyd, 2000, s. 289; Freed, 2016, s. 498.

⁵⁹ Heyd, 2000, s. 240; Nicol, 2000, s. 103.

⁶⁰ Brand, 1968, s. 208; Heyd, 2000, s. 249.

⁶¹ Lilie, 1984, s. 422.

⁶² Brand, 1968, s. 210; Heyd, 2000, s. 251.

standart vergi oranını ödemeleri yönündeki hüküm sonlandırıldı. Artık mükellef oldukları rakam tüm işlemlerde %4 idi⁶³.

Muhtevası itibariyle bu belge II. Isaakios için diplomatik bir başarıyı temsil eder. İmparatorluk menşeli emtiadaki vergi indirimi bir kenara bırakılırsa komüne evvelden tahsis edilmemiş hiçbir ayrıcalık ve hakkın tanındığı söylenemez. Üstelik 1182 katliamının sebep olduğu ve muhtemelen oldukça kabarık bir tazminat bedelinin tarafların uzlaşısıyla kaldırılması Bizans hazinesini büyük bir yükten kurtarmıştır⁶⁴. Bu bağlamda II. Isaakios'un oldukça makul yollardan barışı tesis ettiği açıktır. Diğer taraftan bilhassa III. Haçlı Seferi ile sonrasında Latinlerle yaşanan problemlerden ötürü imparatorun diken üstünde olduğu ve olası bir çatışma için müttefik sayısını çoğaltmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu sebeple Pisa ile imzalanan belge aynı zamanda saldırmazlık hükümleri içerdiğinden imparatorun siyasal bağlamda da kazançlı çıktığı ifade edilebilir.

Anlaşmanın sağlandığı sene henüz yeni tesis edilmiş olan barışa zarar verecek bazı hadiseler meydana geldi. Pisa ve Cenovalılardan müteşekkil bir grup korsan Levant'tan İstanbul'a giden bir Venedik gemisini esir aldılar. II. Isaakios'un evvelden Mısır'a gönderdiği elçiler, Selâhaddîn Eyyûbî (1174-1193) ile görüşükten sonra onun imparatora gönderdiği hediyelerle yola çıkmışlardı. Beraberlerinde çok sayıda binek hayvanı, vahşi ve ehil canlılar, mücevherlerle süslü eşyalar, ipekliler, kokular ve daha pek çok armağan taşıyorlardı. Korsanlar gemide bulunan Latinlere zarar vermediler. Ancak Bizanslıları öldürüp hediyelere el koydular. Müteakiben başka bir gemiye benzer bir saldırı daha gerçekleşince II. Isaakios harekete geçti. Ceno ve Pisa'ya elçiler göndererek şikâyetle bulundu. Hem paha biçilmez hediyelere el koydukları hem de imparatorluğun prestijine zarar verdikleri için tazminat istedi. Belirlenen meblağ ödenene kadar Pisa mahallesindeki bazı mülkleri rehin aldı. Barış ancak Temmuz 1193'te İstanbul'a gelen elçilerin tazminatı ödemeleriyle sağlanabildi⁶⁵.

⁶³ Latince belge için bk. Dal Borgo, 1765, s. 158-163; Müller, 1879, s. 55-58. Çevirileri için bk. Brand, 1968, s. 110,211; Lilie, 1984, s. 422-423; Dölger, 1995, s. 306-308; Heyd, 2000, s. 252; Penna, 2012, s. 119-130.

⁶⁴ Talep edilen tazminat miktarı bilinmemektedir. Hendy ilgili çalışmasında bazı verileri kıyaslayarak Pisalıların 286.000 *hyperpyron* talep edeceklerine dair fikir ortaya atar. Bk. Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, CUP, Cambridge 1985, s. 595-597.

⁶⁵ II. Isaakios saldırıya uğrayan gemilerdeki zararın 96.000 *hyperpyron*dan fazla olduğunu belirtir. Bk. J. K. Fotheringham, "Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, Vol 25 No 97, 1910, s. 28-29; Brand, 1968, s. 210-211; Heyd, 2000, s. 252-255. Ayrıntılı zarar açıklamaları için bk. Müller, 1879, no. XXXVIII, s. 61-64. Pisa mahallesindeki rehinlerin kaldırılması için bk. no. XLI, s. 66-67.

1194'te Pisalı korsanların yeni saldırı haberleri geldi. Çanakkale Boğazı'nı kapatıp buradan geçen Bizans gemilerini yağmaladıkları ve İstanbul açıklarına kadar ilerledikleri görüldü. Hali hazırda görevleri devam eden Pisalı elçiler korsanlarla iletişime geçerek saldırıları durdurmaları yönünde talimatlar verdiler. Fakat bir netice elde edilemedi. Müteakiben imparator Pisa'ya elçi göndererek duruma müdahale edilmesini istedi. Verilen tüm sözlere rağmen herhangi bir yaptırım uygulanmadı⁶⁶. Tarafların mutabık kaldığı anlaşmalara rağmen Pisalıların neden korsanlık yaptığı irdelenmesi gereken bir konudur. Bizans cephesinden bakıldığında II. Isaakios'un müttefiklerine duyduğu yadsınamaz ihtiyaç onu komüne yaklaştırmıştır. İmparatorluk özellikle denizlerde zayıf olduğundan herhangi bir saldırı karşısında Pisa'yı kendi safında tutmayı istemektedir. Bu sebeple imparator gerçekleştirilen müzakerelerde barıştan yana olmuştur. Ancak hem idarî mekanizmada hem de yerel tüccarlar arasında İtalyan tacirlere karşı duyulan öfke sebebiyle Pisalılarından, anlaşmalarda belirlenen orandan daha fazla vergi tahsil edildiği görülür. Neticesinde avantajlı ticaret için *Romania*'ya gelen ancak uğradığı haksızlıklar sonucunda imparatorluğa düşman kesilen kimi grupların korsanlığa yöneldiği anlaşılır. Öte yandan Pisa senatosunun bu işi meslek haline getirmiş kişilere karşı herhangi bir yaptırım uygulamadığı göze çarpar. Bu da kuvvetle muhtemel Bizans idaresinde yaşanan aksaklıkların bir tezahürüdür.

III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) tahtı devralmasından sonra Pisa ile ilişkiler daha iyiye gitti. Nitekim Niketas yeni imparatorun Venedik'i alenen karşısına alırken Pisalıları ihsanlarda bulunduğunu belirtir. Müellif bunu yaparken iki denizci kent arasındaki dengeyi gözetemediği ve tarafları birbirlerine düşman ettiği gerekçesiyle imparatoru itham eder⁶⁷. Ancak Pisa ile Venedik'in XII. asrın sonunda Bizans'tan bağımsız şekilde çatışma halinde olduğu bilinmektedir. Öte yandan onun saltanat devrinde Pisalıların imparatorluğa askerî destek verdikleri görülür. Niketas'ın aktarımına göre İstanbul'a sıklıkla ticaret için gelen Cenovalı tüccar Gafforio, imparatorluk memurlarının kendisinden haksız para tahsil etmesi sebebiyle korsanlığa soyunmuş ve 30 gemilik Bizans donanmasını mağlup etmişti. İşte bu esnada Pisalıların yardımıyla imparatorluk Gafforio'yu ele geçirip Ege sahillerinin güvenliğini sağlamıştı⁶⁸.

Mezkûr imparator devrinde taraflar arasındaki diplomasi kanallarının da aktif olduğu göze çarpar. Cumhuriyet 1198'de evvelden elde edilen imtiyazların yenilenmesi için başkente bir elçilik heyeti gönderdi. Verilen talimatlarda

⁶⁶ Fotheringham, 1910, s. 29; Heyd, 2000, s. 235-236.

⁶⁷ *Khoniates*, 1984, s. 295.

⁶⁸ *Khoniates*, 1984, s. 264-265. Ayrıca bk. Heyd, 2000, s. 260-261; Lilie, 1984, s. 431.

gümrük vergilerinin tamamen kaldırılması yahut en azından %4 oranına düşürülmesi, Pisalıların imparatorluk sınırları içerisinde ihracat yaparken her limanda vergi ödememeleri, komüne sunulan yıllık armağanların miktarının çoğaltılması, Selanik ile Halmyros'taki mülklerin yenilenip önceden oluşmuş zararların tazmin edilmesi ve başkentteki ticaret mahallesinin yeni evler ve iskelelerle güçlendirilmesi hususlarının öne çıkarıldığı görülür⁶⁹.

III. Aleksios'un bu isteklere tam olarak ne cevap verdiği belli değildir. Zira taraflar bir uzlaşmaya varmışlarsa dahi mutabakat metni günümüze ulaşmamıştır. Öte yandan elçilik talimatlarına bakarak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Örneğin taleplerin gayet açık ve düzgün ifadelerle dile getirilmesi ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini gösterir. Diğer taraftan Pisalıların tediye ettikleri vergi oranının %4'e düşürülmesini istemeleri gümrük memurlarıyla yaşanan problemlerin devam ettiğinin kanıtıdır. Nitekim imparatorların tüm ihsanlarına karşın Bizanslılar arasında İtalyanlara karşı duyulan nefretin devam ettiği herkesin malumudur. Bu çerçevede Pisalı tüccarlardan belirlenen orandan daha fazla vergi alındığı sıklıkla dile getirilmektedir. Diğer taraftan müteakip süreçte vuku bulacak gelişmeler tüm belge eksikliklerine rağmen imparatorun Pisalıların durumunda tatmin edici iyileştirmeler yaptığına işaret eder.

III. Aleksios'un son günleri IV. Haçlı Seferi ordularıyla mücadele etmekle geçmiştir. Mısır istikameti ile yola çıkan ancak İstanbul'a yönelen Haçlılar, II. Isaakios'un oğlu V. Aleksios'u (1203-1204) tahta geçirme bahanesiyle başkente varmışlardı. Bizans için felakete sonuçlanacak bu girişimde Pisalıların oynadığı rol taraflar arasındaki ilişkileri çözmek için ipucu sağlar. Seferin başına dönüldüğünde Haçlıların donanma desteği sağlamak için Venedik, Pisa ve Cenova'ya elçiler gönderdiği görülür. Sadece Venedik'in olumlu cevap verdiği bu teklifi Pisa, yeterli gemiden yoksun olduğu gerekçesiyle reddetmiştir⁷⁰. Haçlıların İstanbul'u kuşatması esnasında ise Pisalıların savunma hattında oldukları göze çarpar. Niketas onların Latinlere karşı cesurca savaşır düşmanlarını geri çekilmeye zorladıklarını aktarır⁷¹. Saint Pol Kontu Hugh ise onların Haliç'i kapatan zincirin koruması için Galata'da inşa edilen kuleyi savunduklarını belirtir⁷².

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Müller, 1879, no. XLII, s. 68-70, no. XLIV, s. 71-73. Heyd, 2000, s. 257-258; Brand, 1968, s. 215; Lilie, 1984, s. 431-432.

⁷⁰ Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, Columbia University Press, New York 2005, s. 30,37; Geoffroi de Villehardouin, *Memoirs of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, London 1921, s. 9; Heyd, 2000, s. 292.

⁷¹ *Khoniates*, 1984, s. 298.

⁷² *Count Hugh of Saint Pol's Report to the West*, içinde *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, ed. Alfred J. Andrea, Brill, Boston 2008, s. 191-192.

Kroniklerin ifadelerine bakıldığında imparatorluğun karşı karşıya kaldığı en büyük mücadelede Pisalıların müttefik sıfatıyla hareket ettikleri görülür. Bilhassa Latinlere karşı girişilen bir savaşta komünün Bizans'tan yana olması III. Aleksios'un 1198 tarihli şikayetlere nasıl cevap verdiği ile doğrudan bağlantılıdır. Zira İstanbul'daki şartların iyileştirilmemesi halinde Pisalıların, Latin işgaline karşı imparatorluğa yardım edeceğini düşünmek fazla iyimser bir bakış açısı olur. Öte yandan Pisa'nın tavrını sadece Bizans ile olan ticarî ilişkilere bağlamak mümkün değildir. Niketas'ın da dikkat çektiği üzere komün, Venedik ile uzun zamandır mücadele halindeydi⁷³. Doğu Akdeniz'deki ekonomik rekabetin haricinde Venedik'in Adriyatik'e tek başına hâkim olma planları Pisa'yı rahatsız etmişti. Nitekim mezkûr kentin Ankona, Ragusa ve Zadar gibi Adriyatik'e kıyısı olan şehirlerle anlaşma yapmasının nedeni Venedik'in bölgedeki etkisini kırmak istemesiydi⁷⁴. Velhasıl, Pisa'nın imparatorluktan yana saf tutması hem Venedik ile yaşanan ticarî rekabet hem de İstanbul'da sahip oldukları zenginliğin korunmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı.

Müteakip süreçte yaşananlar Niketas'ın, Angelos Hanedanı'nı neden başarısızlıkla suçladığını kanıtlar niteliktedir. Tahtı Haçlıların yardımıyla devralan müşterek imparator II. Isaakios başkentte asayiş sağladıktan sonra Latinler ile bir araya geldi. Muhtemelen çatışma ortamının son bulduğunu düşündüğünden yıllardır fiilen savaş durumunda olan Pisalıları ile Venediklileri barıştırdı. Akabinde eski düşmanlar Galata'daki Latin karargahına geçerek dost oldular. Öyle ki birlikte sur içindeki bir mahalleyi yağmalayıp müttefik haline geldiler. Nihayetinde kısa bir süre öncesine kadar İstanbul'u savunan Pisalıları, 1204'te kentin Latinlerin eline geçmesine yardımcı oldular⁷⁵.

Sonuç

Sonuç olarak Bizans-Pisa ilişkilerinin değişen siyasal ve ekonomik çıkarlara göre şekillendiği ifade edilmelidir. Nitekim taraflar arasında vukua gelen ilk münasebetlere bakıldığında ilişkilerin olumlu başlamadığı görülür. Levant güzergahındaki Bizans adalarını yağmalayan Pisalıları, Haçlılar ile müttefik olarak imparatorluğa alenen düşmanlık beslemişlerdir. Ancak değişen şartlar kısa süre içerisinde tarafları bir araya getirmiştir. Bizans hem doğuda hem de batıda edindiği düşmanlara karşı cephesini genişletmek için

⁷³ *Khoniates*, 1984, s. 295.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium I*, Zagreb 1868, s. 10; Brand, 1968, s. 217; Lilie, 1984, s. 433; Heyd, 2000, s. 258-259.

⁷⁵ *Khoniates*, 1984, s. 302; Fotheringham, 1910, s. 34; Thomas F. Madden, "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204: A Damage Assessment", *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 84-85, 1991, s. 74-75; Heyd, 2000, 292.

Pisa donanmasından faydalanmak istemiştir. Öte yandan bunu mezkûr cumhuriyete sunduğu ticarî imtiyazlar vasıtasıyla gerçekleştirerek Venedik'in kendi sularındaki tekeli de kırmayı hedeflenmiştir. Pisa ise hem Bizans'ın zengin pazarlarına müdahil olup Doğu Akdeniz ticaretindeki rekabete ortak olmak hem de bölgedeki varlığını kalıcı hale getirmek için imparatorluk ile uzlaşmaya varmıştır.

Bizans cephesinde siyasal, Pisa cephesinde ise ekonomik çıkarların ön plana çıktığı bu döngü XII. yüzyıl boyunca farklı suretlerde tekrar tekrar yaşanmıştır. Öyle ki 1182'de yaşanan katliam bile sunulan ekonomik tavizlerden sonra sineye çekilmiştir. Öte yandan Bizans ticaretinde Venedik hegemonyası altında kalmak istemeyen Pisa'nın imparatorluk ile ilişkilerini sıkı tuttuğu ve hatta 1204'te İstanbul'un kurtuluşu için mücadele ettiği görülmektedir. Ancak nihayetinde gelişmeleri çıkarlar belirlemektedir. Nitekim başkenti canları pahasına savunan Pisalılar, Venedik ile ittifak kurmanın daha kârlı olacağını fark ettiklerinde başkenti kuşatanlara katılmışlardır. Böylece çıkarların her şeyden önce geldiği ve bu bağlamda diplomasinin ne kadar hızlı yön değiştirebileceği bir kez daha kanıtlanmıştır.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

- Albert of Aachen (2007). *Historia Ierosolimitana; History of the Journey to Jerusalem*, ing. çev. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford.
- Andrea Dandolo (1728). *Chronica Per Extensum Descripta, Rerum Italicarum Scriptorum XII*, ed. L. A. Muratori, Bologna.
- Anna Comnena (2000). *The Alexiad*, ing. çev. Elizabeth A. S. Dawes, Parentheses Publications, Cambridge.
- Annales Venetici Breves* (1883). ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover.
- Ansbertus, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris* (1827). haz. Josepho Dorowsky, Prag.
- Bernardi Marangonis (1866). *Annales Pisani*, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover.
- Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294* (1863). MGH SS XVIII, Hannover.
- Count Hugh of Saint Pol's Report to the West*, içinde *Contemporary Sources for the Fourth Crusade* (2008). ed. Alfred J. Andrea, Brill, Boston.
- De Monasterio Sancti Nicolai*, içinde *Ecclesiae Venetae Antiquis Monumentis Vol IX*, (1749). haz. Flaminio Cornelio, Venedik.

- Eustathios of Thessaloniki (1988). *The Capture of Thessaloniki*, ing. çev. John R. Melville Jones, Canberra.
- Flaminio Dal Borgo (1765). *Raccolta Discelti Diplomi Pisani*, Pisa.
- Fulcher of Chartres (1969). *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ing. çev. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville.
- Geoffori de Villehardouin (1921), *Memoirs of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, London.
- Gesta Triumphalia Per Pisanos Facta* (1725). *Rerum Italicarum Scriptorum VI*, ed. L. A. Muratori, Bologna.
- Giuseppe Müller (1879). *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, M. Cellinie.
- Historia Ducum Veneticorum* (1883). ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover.
- John Kinnamos (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus*, ing. çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York.
- Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, *Historiae Patriae Monumenta* (1854). Torino.
- Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium I*, (1868). Zagreb.
- Morozzo, R. ve Lombardo, A. (1940). *Documenti Del Commercio Veneziano Nei Secoli XI-XIII Vol I*, Roma.
- Niketas Khoniates (1984). *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit.
- Raffaello Roncioni (1844). *Delle Istorie Pisane*, *Archivio Storico Italiano Tomus VI*, ed. G. P. Vieusseux, Floransa.
- Robert of Clari (2005). *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, Columbia University Press, New York.
- Tafel, G. L. R. & Thomas, G. M. (1856). *Urkunden Zur Alteren Handels – und Staatgeschichhte Der Republik Venedig I*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei, Viyana.
- The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem* (1979). ing. çev. Rosalind Hill, Clarendon Press, Oxford.
- The Gesta Tancredi of Ralph of Caen* (2005). *A History of the Normans on the First Crusade*, ing. çev. Bernard S. Bachrach ve David S. Bachrach, Ashgate, Aldershot.
- The Itinerary of Benjamin of Tudela* (1907). ing. çev. Marcus Nathan Adler, OUP, London.
- William Archbishop of Tyre (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea I-II*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York.

Araştırma Eserler

- Abulafia, D. (2012). *Büyük Deniz; Akdeniz 'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Abulafia, D. (1977). *The Two Italies; Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, CUP, Cambridge.
- Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara.
- Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, New York.
- Borsari, S. (1991). "Pisani a Bisanzio Nel XII Secolo", *Societa Storica Pisana*, Vol LX, s. 59-75.
- Brand, C. M. (1968). *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts.
- Bucossi, A. & Suarez, A. R. (2016). *John II. Komnenos Emperor of Byzantium in the Shadow of Father and Son*, Routledge, New York.
- Carr, M. (2014). "Between Byzantium, Egypt and the Holy Land; The Italian Maritime Republics and the First Crusade", *Jerusalem the Golden; The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington ve Luis Garcia Guijarro, Brepols, Turnhout, s. 75-87.
- Chrisholm, H. (1911). "Pallium", *The Encyclopedia Britannica* Vol XX, CUP, Cambridge, s. 638-639.
- Day, G. W. (1977). "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37/2, s. 289-301.
- Dölger, F. (1995), *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453 Vol II Regesten von 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih.
- Epstein, S. A. (1996). *Genoa&Genoese 958-1528*, University of North Carolina Press, Londra.
- Fotheringham, J. K. (1910). "Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, Vol 25 No 97, s. 26-57.
- Freed, J. B. (2016). *Frederick Barbarossa The Prince and the Myth*, Yale University Press, Londra.
- Gill, J. (1985). "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Vol X*, Amsterdam, s. 57-73.
- Harris, J. (2007). *Constantinople Capital of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra.

- Harvey, A. (1989). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, CUP, Cambridge.
- Hendy, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, CUP, Cambridge.
- Heyd, W. (2000). *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara.
- Heywood, W. (1921). *A History of Pisa Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge.
- Jacoby, D. (2003). "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers Vol 57*, s. 85-132.
- Jacoby, D. (1994). "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Anuario de Estudios Medievales 24*, s. 349-369.
- Jacoby, D. (2016). "Pisan Presence and Trade in Later Byzantium", *Koinotaton Doron: Das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und Kultureller Blüte (1204–1461)*, haz. A. Berger, S. Mariev, G. Prizring ve A. Reihle, Berlin, s. 47-59.
- Krueger, H. C. (1969). "The Italian Cities and the Arabs before 1095", *A History of the Crusades I*, ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, London, s. 40-53.
- Lilie, R. J. (1984) *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, A.M. Hakkert, Amsterdam.
- Madden, T. F. (1991). "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204: A Damage Assessment", *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 84-85, s. 72-93.
- Madden, T. F. (2003). *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland.
- McCormick, M. (1991). "Burgundio of Pisa", *The Oxford Dictionary of the Byzantium I*, OUP, Oxford 1991.
- Nicol, D. M. (2000). *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Norwich, J. J. (2007). *The Middle Sea; A History of the Mediterranean*, Vintage, New York.
- Ostrogorsky, G. (2011) *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara.
- Otten-Froux, C. (1987). "Documents Inédits Sur Les Pisans En Romanie Aux XIII.-XIV. Siecles", *Les Italiens a Byzance; Edition et Presentation de Documents*, ed. M. Balard, A. Laiou ve C. Otten-Froux, Paris, s. 153-164.
- Penna, D. (2012). *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study*, Eleven International Publishing, Groningen.

Pirenne, H. (2012). *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri Tarihi I-II*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara.

Tangheroni, M. (2004). "Trade and Navigation", *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, ed. David Abulafia, OUP, Oxford, s. 127-146.

Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California.